

SÂSÂNÎ İRAN’INDA ÜNVAN SİSTEMİ: İDARÎ, ASKERÎ VE DÎNÎ MAKAMLARIN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ

Murat ERKOÇ*

Öz

Bu çalışma, Sâsânî İran’ında idarî, askerî, dinî ve malî alanlarda kullanılan ünvanları inceleyerek söz konusu payelerin toplumsal ve kurumsal yapı içindeki yerini tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Mevcut literatürde Sâsânî ünvanları çoğunlukla filolojik ve kurumsal boyutlarıyla ele alınmış, bu ünvanların toplumsal işlevlerine ise sınırlı biçimde temas edilmiştir. Bu çerçevede makalede saray protokolü ve sivil bürokrasi, ordu, Zerdüşti ruhban sınıfı ile malî teşkilata ait ünvanlar ayrı başlıklar altında incelenmiş; bunların görevleri, hiyerarşik yapı içindeki konumları, devlet teşkilatındaki rolleri ve idarî işleyişle ilişkileri analiz edilmiştir. Epigrafik veriler, sikkeler ve yazılı kaynakların birlikte değerlendirilmesi neticesinde, bu ünvanların yalnızca idarî ve kurumsal görevleri ifade etmediği; aynı zamanda toplumsal statü, otorite ilişkileri, seçkin zümrelerin konumu, sosyal ayrışma ve kurumsal düzenin görünür kılınması bakımından da önemli işlevler üstlendiği ortaya konulmuştur. Sonuç olarak çalışma, Sâsânî ünvan sisteminin devlet yapısının işleyişini anlamaya katkı sağladığını ve toplumsal hiyerarşinin görünür hâle gelmesinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ünvan Sistemi, Toplumsal Yapı, Bürokrasi, Devlet Teşkilatı, Sâsânî.*

Abstract

Titulature in Sasanian Iran: Social Functions of Administrative, Military, and Religious Offices

This study analyses the titles employed in the administrative, military, religious, and fiscal spheres of Sasanian Iran and situates them within the social and institutional order of their historical context. Previous scholarship has treated these titles predominantly from philological and institutional perspectives, whereas their social functions have attracted far less attention. Accordingly, the article examines, under separate headings, the titles associated with court protocol, the civil bureaucracy, the army, the Zoroastrian priesthood, and the fiscal administration. Drawing on epigraphic evidence, coinage, and written sources, it argues that these designations denoted not only administrative duties and institutional roles, but also social status, relations of authority, elite

* Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Gaziantep.
E-posta: murat.erkoc@hku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0640-6493.
(Makale Gönderim Tarihi: 27.11.2025 - Makale Kabul Tarihi: 25.06.2026).

position, social differentiation, and the visible organization of institutions. In conclusion, the study demonstrates that the Sasanian system of titles is indispensable to a fuller, more nuanced understanding of both the workings of the state and the articulation of social hierarchy in late antique Iran.

Keywords: *Titulature, Social Structure, Bureaucracy, State Organization, Sasanian.*

Giriş

Sâsânîler, MS 226-651 yılları arasında Batı Asya'nın önemli bir bölümünde hüküm sürmüş ve adlarını, hanedanın kökeniyle ilişkilendirilen Sâsân'dan almıştır.¹ Sâsânî toplumunda sosyal yapı genel olarak *âsravân* (آشروان), savaşçılar sınıfı olan *râteštâr* (راشتتر), ziraatla uğraşan *vasteryōšan* ve sanatkârlığı meslek haline getiren *hūiit* (هویتی) olmak üzere dört ana gruba ayrılmıştır. İlerleyen süreçlerde bu tabakalaşmaya kâtipler sınıfı (*dabîrân* دبیران) ve çiftçiler de (*flāhin* فلاحین) eklenmiştir.² I. Şâpûr'un (240-272) Hacıabad ve Narseh'in (293-302) Paikuli yazıtları, Sâsânî toplumunda aristokrat ve idarî zümrelerin muhtelif ünvanlarla tanımlandığını göstermektedir. ŞKZ olarak bilinen Ka'be-yi Zerdüş yazıtında *šehredārân* (شهرداران),³ *vâspuhrân* (واسپوهران),⁴ *wuzurgân* (وزرگان)⁵ ve *âzādân* (آزادان)⁶ gibi gruplar, dönemin sosyal ve siyasî hiyerarşisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.⁷ Bu veriler, ünvanların yalnızca idarî görevleri değil, aynı zamanda sosyal hiyerarşiyi de yansıttığını göstermektedir. Sâsânî ünvanları ve sosyal tabakalaşması üzerine yapılan klasik ve modern çalışmalar, bu konuyu büyük ölçüde filolojik çözümlere, idarî kurumlar tarihi ve aristokratik soy zincirleri çerçevesinde ele almıştır. Nitekim Rahim Shayegan, Sâsânî siyasal ideolojisindeki değişimi kraliyet ünvanları ve nümizmatik veriler üzerinden değerlendirerek, erken dönemde kullanılan *šāhân šāh Ērân ud Anērân* formülünün II. Yezdicerd'den itibaren *kay* ünvanıyla farklı bir ideolojik anlam kazandığını, II. Hüsrev devrinde ise *xwarrah abzūd* ifadesinin öne çıktığını belirtmiştir.⁸ Philip Huyse ise Sâsânî hükümdar ünvanlarını karşılaştırmalı biçimde inceleyerek *kay/kdy* şeref ünvanının sikkelerdeki görünümünü ve sonraki

¹ Naskali, 2009, s. 174.

² Christensen, t.y., s. 85.

³ 1. Şâpûr'un Ka'be-ye Zardoşt'tun (ŞKZ) Yunanca metninde despotês tön ethnôn olarak adlandırılan ve imparatorluğun mühim bölgelerinin yönetimiyle görevlendirilen yerel hükümdarlardır (meliklerin oğulları). Orta Farsçadaki *šāhrdārân* olarak geçen bu sınıf, sosyal hayatta en yüksek konumdadır.

⁴ Farsçada vâspuhrân, Yunancada ise hoi ek basileôn olan bu sınıf, doğrudan hükümdarın soyundan olmamasına rağmen Sâsânî aile üyelerinden oluşmuştur.

⁵ Özel saray mensuplarından sonra gelen vuzurgânlar, soylu ailelerin liderlerinden oluşmaktadır. Bunlar içerisinde Varaz, Partlı Surlar ve Karin gibi Part kökenli aileler, Undigan lordları ve diğer yüksek soylular da yer almaktadır. Bk. Wieschöfer, 2001, s. 171.

⁶ Farsçada özgür ve asil üye anlamına gelen âznāvār, âzād ve âzāta kelimelerinden türemiştir. Toplumun ayrıcalıklı sınıflara bölünmesini Parthlardan (MÖ. 239/38-MS. 224) miras alan Sâsânîlerdeki bu terimin yerli halktan ayrılmak için benimsendiği yönündeki bilgiler ihtilaflıdır. Ancak statü olarak son sırada yer aldığı döneme ait yazıtlarda belgelenmiştir. Bk. Chaumont ve Tomanoff, 1987, s. 169.

⁷ Daryae, 2009, s. 9.

⁸ Shayegan, 2013, s. 805-813.

hükümdarlar dönemindeki seyrini ele almıştır.⁹ Buna karşılık söz konusu çalışmalarda ünvanların toplumsal ve kurumsal işlevlerine bütüncül bir çerçevede sınırlı ölçüde temas edilmiştir. Bu çalışma, Sâsânî İmparatorluğu'nda idarî, askerî, dinî ve malî ünvanların görev alanlarını, hiyerarşik konumlarını ve devlet yapısı içindeki rollerini toplumsal ve kurumsal bağlamda değerlendirmektedir. Ünvanlar, görev adları olarak değil, devlet teşkilatı içinde yetki, statü ve hiyerarşiyi görünür kılan kurumsal statü unsurları olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla her bir ünvan idarî, askerî, dinî veya malî alan içinde incelenmiş; söz konusu payelerin toplumsal konum, seçkin zümrelerin yeri ve otorite ilişkileriyle bağlantısı dikkate alınmıştır. Bu kapsamda ŞKZ, Paikuli, Kartîr'in Nakş-ı Rüstem ve Sar Meşhed yazıtları gibi Pehlevice kaya yazıtları, Sâsânî sikkeleri, Arapça ve Farsça kaynaklar ile modern İranoloji literatürü birlikte değerlendirilmiştir. Saray protokolü, sivil bürokrasi, askerî rütbelere, Zerdüşti ruhban hiyerarşisi ve malî ünvanlar bu kaynaklar ışığında ele alınarak Sâsânî ünvan sisteminin toplumsal ve kurumsal işlevleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece Sâsânî devlet teşkilatının ünvanlar üzerinden değerlendirilmesine katkı sunan bütüncül bir çerçeve oluşturulması hedeflenmektedir.

Saray Protokolü ve Sivil Bürokrasi Yönetim Ünvanları

Sâsânî idarî yapısında görev alanlarının ayrışması, devlet işleyişinin daha belirgin kademeler üzerinden yürütülmesini sağlamıştır. Bu süreç, özellikle Kisrâ Enûşîrvân döneminde divan sisteminin belirginleşmesiyle daha görünür hâle gelmiştir. İslâm devletlerinde resmî işlerin görüşülüp karara bağlandığı yer olan divan kelimesi, Sâsânî İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapçaya geçmiş olup, aslının Ârâmîce'den geldiği ifade edilmiştir.¹⁰ Sâsânî idarî geleneğinde divan sistemi, devlet işlerinin belirli alanlara ayrılarak yürütülmesini sağlayan kurumsal bir yapı olarak öne çıkmıştır.¹¹ Saray protokolünün başında yer alan ve Arapçadaki vezîrî'l-vüzerâ¹² karşılığıyla anılan *bozor Jafr(a) mādār / bozor ceframādār* (بزرجفرمادار) mōbedān mōbed'den sonra devlet teşkilatındaki en önemli makamlardan biri olarak kabul edilmiştir. Fars bölgesinde basılan sikkelerdeki Aramîce yazıların okunmasında yaşanan güçlükler, sikkelerde geçen bazı isim ve ünvanların ihtiyatla değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Sikkeler, yerel meliklerin belirli ölçüde müstakil bir yönetim anlayışına sahip olduklarını ve bu otoritenin hanedan içinde sürdürüldüğünü göstermektedir. MÖ. III. yüzyılda yerel yönetime sahip olan bu ailenin darp ettiği dört şahsın yer aldığı sikkede liderlerinin lakabı yer almasına rağmen Aramîce yazısı yüzünden doğru okunmamıştır. İlim adamlarından bazıları bu yazıyı *fratarka* (فرترکا) ve *fratadāra* (فرته داره) şeklinde telaffuz etmişlerdir. Farmadār kelimesi büzrek sıfatıyla birleştirilerek *bozorg framadār* (بزرجفرمادار) ya da *wuzurg framadār* (وزرجفرمادار) olarak nitelendirilmiştir. Bu ismin Fars

⁹ Huyse, 2006, s. 181-203.

¹⁰ Dûrî, 1994, s. 381.

¹¹ Sâsânî döneminde farklı bir kimlik kazanmaya başlayan divanlar şöyledir: Divanu'l-harac, Divanü'l-istifa', Divanü'l-ikta'iyye, Divanü'l-ceyş, Divanü'l-arz, Divanü'l-hars, Divanü hisbe / ihtisâb / el-Harf ve es-sinaat, Divanü'l-evkâf, Divanü'l-mezalim, Divanü'r-resa'il / el-inşa' / Ahkâm, Divanü'l-berid ve Divanü'l-işraf'tır. Yûsuf, 2013, s. 37-40.

¹² Taberî, 1971, II, s. 80

bölgesindeki üstün bir kişiyi göstermek için kullanıldığı hususunda kayıtlar bulunmaktadır. *Wuzurg framādār* (وزرك فرمادار) ünvanını taşıyanlar hükümet ve ordu işlerinden vazifeli olanların lideri olduğu hususunda şüphe bulunmamaktadır. Diğer taraftan başvekil yetkisine sahip oldukları için hükümdarın savaşa gitmesi halinde vekil-i mutlak sıfatıyla donatılmışlardır. Ayrıca elçiler ile görüşüp askerî mevkilerde görev almaları diğer vazifeleri arasındadır. Bu ünvana tevdi edilen vezirlerin soylu, şerefli, ihtiyatlı, sağduyulu, ilmî ve edebî noktada mütehassıs olmalarına dikkat edilmiştir. Kaynaklarda saray idaresindeki makamların sayısı ve sıralaması konusunda farklı bilgiler yer almaktadır. Saray erkânı *bozorg farmadār* (بزرگ فرمادار), *kabîr al- mawābadha* (كبير الموابدة), eski Farsçada ordu komutanı anlamındaki *ērān spāhbed* (اران سپهبد), *ērān dibîrbed* (اران دبیربد), *astar yūšbed* (استر یوشبد) ve *kabîr al-harābadha*'dan (كبير الهرابدة) oluşmaktadır. Döneme ait kayıtlar, devlet teşkilatındaki mertebeler dikkate alındığında büzurg farmadār ve kebîr al-mawābadha arasındaki sıralamanın değişkenlik gösterdiğini belirtmektedir.¹³ Bu bilgiler, wuzurg framādār ünvanının terminolojik bir unsur değil, saray protokolü ve merkezî yönetim içinde yüksek statülü bir makam olduğunu göstermektedir.

Sâsânîlerin son dönemlerinde Türklerin ve Arapların İran'ın kuzeydoğu hudutlarındaki Ebreşehir ve Nişâbûr'a yönelik saldırıları mahalli yönetimlerin idaresindeki *kanārang* (کنارنگ) ünvanına sahip aileleri zor durumda bırakmıştır. Öyle ki Hz. Ömer'in halifelğinde 21/642 yılında İran'da yapılan Nihavend Savaşı'ndan sonra Türk ve Arapların akınları karşısında Sâsânî Hükümdarı III. Yazdicerd,¹⁴ marazîb ve kanāranglara mukavemet için emir vermesine rağmen bir netice elde edememiştir.¹⁵ Sonuç olarak Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde yirmi bölgede bahsettiği ve Sâsânî sarayında itibar gören rütbelerden biri olduğu belirtilen kanārang, küçük bölgelerin idaresinden sorumlu olmuştur.¹⁶ Şehir ve beldelerin yönetiminden sorumlu bir diğer görevli, Pehlevce kökenli *šahrdār* (شهردار) ünvanını taşımaktadır. *Marzabān šahrdār* (مرزبان شهردار) ünvanı alan ve bazı kaynaklarda *šahrēbār* / *šahrbār* (شهريار) olarak geçen bu ünvan, devlete bağlı hudutların güvenliğinden mesuldür.¹⁷ Sanskritçede karşılığı kshatrpa olan ve idaresi altındaki bölgenin tek hâkimi konumundaki satrapların yanında yer alan kraliyet kâtiplerinin görevi ise faaliyetleri rapor halinde merkeze iletmeektir.¹⁸ Sâsânîler döneminde şehredār sözcüğünün kullanılmaya başlanması Hindistan, İran'ın doğu sınırları, Atropatene ve Armenia gibi bölgelerin idaresiyle ilişkilendirilmektedir.

¹³ Yûsuf, 2013, s. 42-44.

¹⁴ Belâzûrî, 1997, s. 424,

¹⁵ Seâlibî, 1900, s. 743.

¹⁶ Yûsuf, 2013, s. 51-52.

¹⁷ Farklı dil ve metinlerdeki biçimlerine bakıldığında Yunan kaynaklarında satrapēs (Ksenophon) ve onun x-, ex- ile başlayan varyantları olan satrap, kralları ya da kraliyeti koruyan anlamındadır. Bu terim, Eski Farsçada xšaθra-pā/ā- kelimesinden türemiş olup, xšaça-pā-van- ya da xšaθra-pā-na ile bir bağlantısı doğrudan bulunmamaktadır. Satrapların yönetim alanını ifade eden satrapēîc sözcüğü de bu mahiyette kullanılmıştır. Schmitt, 2002, s. 358; Parthça ve Orta Farsçada ise šasab (šsp) ve šhrb şeklinde telaffuz edilmiştir. MacKAnzie, 1971, s. 79.

¹⁸ Herodot, 1973, s. 840.

Ahamenî, Eşkânîler ve I. Şâpûr'un iktidarlığındaki devlet teşkilatında muteber bir kimlik kazanmalarına rağmen Sâsânîlerin son dönemlerinde statülerini kaybetmişlerdir.¹⁹

Bu tarihsel arka plan, satraplık kurumunun İran coğrafyasında farklı siyâsî yapılar tarafından sürdürülen köklü bir idarî gelenek olduğunu göstermektedir. Nitekim İran'da kurulan devletlerde teşkilat haline gelen satraplık, Greko-Makedon yöneticiler tarafından da kullanılmıştır. Büyük İskender, MÖ 330-328 yıllarında İran'ın doğu ve kuzeydoğusunu ele geçirip Alexandrias adıyla kurduğu şehirlere Pers soyundan gelenlerden bazılarını satrap olarak atamıştır.²⁰ Diğer taraftan Seleukos İmparatorluğu ve yerel hanedanlar tarafından yönetilen Persis Krallığı'nda da bu ünvanın sürdürüldüğü yönünde kayıtlar mevcuttur. Bu durum, satraplık kurumunun ve şehredâran tabakasının esasen Ahamenî mirasının kurumsal bir devamı olduğunu, Arsakî döneminin ise bu sürekliliğin ara halkasını teşkil ettiğini göstermektedir. Daryace, Ahamenî Perslerine dair hatıranın Sâsânî İmparatorluğu içindeki veya çevresindeki bazı topluluklarda yaşamaya devam ettiğini, bu bilgilerin özellikle Yahudi geleneği aracılığıyla Sâsânî çevrelerine ulaşmış olabileceğini belirtmektedir.²¹ Ancak söz konusu süreklilik Sâsânîlerin Ahamenî mirasını aynen ve doğrudan devraldığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim Sâsânî aristokrasisi, bir yandan erken İranî monarşilerde şekillenen satraplık ve soyluluk geleneğinin devamı niteliğinde değerlendirilebilirken, diğer yandan bu mirası kendi siyâsî meşruiyet anlayışı çerçevesinde yeniden yorumlamıştır. Öyle ki Persepolis'te asil bir ailenin çocuğu olan Persis Valisi I. Baydad, Seleukos İmparatorluğu tarafından MÖ. II. yüzyılda tayin edilen ilk yerli satrap olup kendi adına sikke bastırmıştır (Şekil 1). Sikkenin ön yüzünde, küpeli ve sakallı kralın başı tasvir edilmiştir. Kral, kulak kapakları içe kıvrılmış ve ense koruyucusu bulunan Med tarzı bir başlık giymektedir. Arka yüzünde ise elinde uzun bir asa ile oturur vaziyette betimlenmiştir. Bu tasvir, Persepolis'te görülen kraliyet imgelerine benzerlik göstermektedir. Ayrıca omuzlarına atılmış Med tarzı bir kaftan giymektedir.²²

Şekil 1: Persepolis Darphanesi'nde Basılan I. Baydâd'a Ait Gümüş Sikke. British Museum.

¹⁹ Yûsuf, 2013, s. 64.

²⁰ <https://iranicaonline.org/pages/chronology-1>.

²¹ Daryace, 2006, s. 494, 498-499.

²² Curtis ve Tallis, 2005, s. 258-259.

Sâsânîler döneminde şehirlerin idaresinden sorumlu olan *šahrîk* (شهریک), Orta Çağ'da idarî teşkilatın bir parçası konumundaki köy reisi, şehir ve yöre beyi²³ anlamına gelen Farsça kökenli dihkana denktir (Arapçadaki karşılığı *reîsülkurâ*'dır رنيس القرى). Sâsânîlere bağlı köylerin idaresinden sorumlu olan dihkanların sayısı bir hayli fazladır.²⁴ Mes'ûdî, Melik Hoşeng'in kardeşi Vehgerd b. Ferdal'ın on oğlundan gelen dihkânların merteye olarak beşe ayrıldıklarını ifade etmiştir.²⁵ Ancak görevleri itibari ile benzerlik göstermesine rağmen şehrikin merteye olarak onlardan üstün oldukları iki sebeple açıklanabilir. Bunlardan biri dihkanların bulundukları bölgelerin ileri gelenleri tarafından seçilmesine karşılık şehrikin merkezi atama ile vazifelendirilmesidir. Diğeri ise idaresindeki birkaç köyün devlete ait vergilerini tekerlekli bineklerle toplarken (bu görevlerinden dolayı köylerin ve arazilerin maliki ve lideri anlamına gelen *reîs* ve *malik erâdî* ve *Kurâ* lakabını almıştır رنيس و مالک اراضى و قرى) büyük muntakaların idaresinin şehrike tevdi edilmesidir.²⁶ Sâsânî Devleti'nin sonlarına doğru siyasî açıdan bozulmaların yaşandığı görülse de devlet teşkilatındaki müesseselerde önemli bir değişiklik olmamıştır.²⁷

Sivil bürokrasinin yazı, kayıt ve haberleşme düzeni içinde en önemli zümrelerden birinin aldığı ünvan *dabîr*'dir.²⁸ Dabîrlere, yazışma ve kayıt işlerinin yanı sıra bazı siyasî süreçlerde de etkili olmuşlardır. Nitekim I. Yazdücêr'din (399-421) ölümünden sonra Pers soylularının yanında yer alarak V. Behrâm-ı Gûr (421 – 438) başta olmak üzere oğullarından birini halef seçilmesini engelleyerek IV. Behrâm'ın oğlu Hüsrev'in tahta çıkmasını sağlamıştır.²⁹ Erdeşîr-i Bâbekân'ın Eşkânî Hükümdarı V. Arduvan ile olan savaşı anlatan ve Sâsânî kaynakları içerisinde mühim yere sahip *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* isimli mensur destanda hükümdarın yakınlarında möbedân möbed, spâhbed, peştikaban sâlâr (muhafızlardan sorumlu) ve dabîr meşetin yer aldığı ifade edilmiştir.³⁰ Dabîr ünvanı, devletin önemli ve ayrıcalıklı sınıflarından biri olarak kabul edildiği için

²³ Sümer, 1994, s. 289-290.

²⁴ Christensen, 1385, s. 79.

²⁵ Mes'ûdî, 2005, I, s. 284.

²⁶ Christensen, 1385, s. 79.

²⁷ Yûsuf, 2013, s. 64.

²⁸ İdarî ünvanlardan *dabîr-i meh(i)şet* (دبیر مهشت), Orta Farsça ya da Pehlevicede türemiş olup Eski Farsçadaki dipira sözcüğünün Akadca dilindeki tup-pi-ra/tipira kökünden geldiği hususunda kayıtlar bulunmaktadır. Orta Farsçada ise genellikle *dibîreh* kelimesi tercih edilirken Parthçadaki karşılığı *dibîrîft*'tir. Dabîr kelimesi köken itibari ile Aramiceden Pehlevicede, Eski, Orta ve Yeni Farsçaya geçtiği denebilir. Ahamenîler dönemine ait yazılar incelendiğinde dipî kelimesi sıkça kullanılmıştır. Diğer taraftan Parth belgelerindeki Aramicesi *hazâvaraş* (هزوارش) olan bu kelime daha çok muhtelif kişilerin isimlerinde görülmektedir. MÖ. I. yüzyıldaki metinlerde Ramanak Dabîr, Viyavan Dabîr, Aseydat/Atarat Dabîr isimleri geçen şahıslardır. Muradî ve İmanpur, 1394/2015, s. 201-202; diğer taraftan İsveçli Şarkiyatçı ve Dinler Tarihçisi Henrik Samuel Nyberg, yazıtların korunduğu bir yer anlamına gelen dipîvar'ın (dpywr) Eski Farsçadaki yazıt anlamına gelen dipî'den türediğini öne sürmüştür. Ayrıca Avestadaki korunak anlamındaki vara kelimesine kadar uzanan bu terimin Pehlevicede dyp, Maniheizt metinlerinde dyb olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir. Sonuç olarak dipîvar, yazıtların korunup muhafaza edildiği yerleri ifade eden bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Nyberg, 1974, II, s. 63.

²⁹ Tafazzolî, 1993, s. 534.

³⁰ Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân, 1369, s. 206.

soylu ailelere tevdi edilmiştir. Öyle ki Kisrâ Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd'ın sarayında bilgi ve liyakat sahip olmayan kişilere yazıcılığın öğretilmesine müsaade edilmemiştir.³¹ Sâsânî toplumunun üçüncü sınıfını oluşturan bu ünvan, ilk İslâm hanedanları başta olmak üzere Türk devletlerindeki divanların oluşmasını sağlamıştır. Ancak Arapçanın devlet teşkilatında ön plana çıkmasıyla bu ünvan zamanla yerini kâtip³² terimine bırakmıştır.³³

Hükümdarın baş danışmanlığını ifade eden *andarzbad* (اندرزبد),³⁴ saray çevresinde öğüt ve rehberlik işleviyle öne çıkmaktadır. I. Şâpûr'un Kâbe-i Zerdüş'teki yer alan yazıtının Orta Farsça olan bölümündeki otuz üçüncü satırda *b'nykn hndrcpt*, Parthça versiyonunda ise yirmi yedinci satırda *MLKTE'n hndrzpty* şeklinde geçen ve kraliçelere öğüt verme görevini üstlenen bāmbišnān andarzbad ünvanından bahsedilmektedir.³⁵ Doğu Bilimci Heinrich Hübschmann, saray dışında yüksek soyluların da öğüt almak için andarzbed'e sahip olduklarını ifade etmiştir.³⁶ Saray ve sivil bürokrasi içinde törensel, danışmanlık ve hizmet alanlarıyla ilişkili daha sınırlı görevler de bulunmaktadır.

Āstābzā (استبذ): Kelimenin kökeni Pehlevice olup saraylarda icra edilen törenlerin başkanlığını üstlenen bu ünvana yönelik ihsanlar, sınırlı sayıda olmuştur.

Bādšāhwār (بدشخور): Rivayete göre, devlete düşman olanlarla iş birliği yapan görevli, avdan dönen Erdeşîr-i Bâbekân'a arpa ve şekerden yapılmış zehirli içkiyi takdim ettiği esnada muhafızlardan Āzarfaranbağ isimli bir kişi, içkiyi hızlı bir şekilde aldıktan sonra kedi ve köpeğe içirterek zehirli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu hadisenin menfi düşüncelere sebebiyet vermesi sarayda bādšāhwar adında yeni bir ünvanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bādšāhwar, hükümdarın sofrasından sorumlu olup kontrol etmekle vazifelendirilmiştir. IV. Hürmüz döneminde bu görevde yer alanlardan biri Mihran Çaşneseb'tir.³⁷

Hârembāš / Harem-bāš (خرم باشی): Sâsânî sarayında ehemmiyete sahip makamlardan biri olan hârembaş, İslâmî dönemde Hâcîp ismini almıştır. Bu ünvanın Sâsânîler dönemi ile başladığı hususunda kayıtlar mevcuttur. Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde Behrâm-ı Gûr'ün hâcibinden bahsetmektedir.³⁸ Hükümdarın meclisinde insanlar ve melik arasında bulunan hârembaşlığa tevdi edilenler statü olarak soylu aileler arasından seçilmiştir.³⁹

İslâm dünyasını siyasî, iktisadî ve kültürel açıdan etkileyen Sâsânîler'deki tıp ilmi Roma, İskenderiye, Yunan ve İran tıbbının bileşimleri ile ortaya çıkmış, MS. VIII. yüzyılda gelişerek devam etmiştir.⁴⁰ Nitekim Abbâsiler döneminde hekim olarak ün yapan Nestûrî Hristiyan Buhtîşû ailesinden yetişen ve I. Hüsrev'in (Enûşîrvân 531-579)

³¹ İbnü'l-Belhî, 2001, s. 87-88.

³² Küçükaşçı, 2022, s. 49.

³³ Tafazzolî, 1993, s. 538.

³⁴ MacKAnzie, 1971, s. 41.

³⁵ Chaumont, 1985, s. 22; Dihke, 1397, s. 2, 5.

³⁶ Hübschmann, 1897, s. 99.

³⁷ Yûsuf, 2013, s. 61-62.

³⁸ Nizâmülmülk, 2009, s. 37.

³⁹ Yûsuf, 2013, s. 70.

⁴⁰ Altungök, 2014, s. 475.

iktidarlığında kurulan Cündiſâpûr tıp okulunda öğrenim gören hekimler, devlete hizmet etmişlerdir.⁴¹ Kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnü'l-Kıftî; astronomi, botanik, matematik, tıp, mantık ve felsefe alanından çalışma yapan düşünürlerin biyografisini ele aldığı *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'* (*Târîhu'l-hükemâ'*)⁴² adlı eserinde Hüsrev II. Perviz döneminin önde gelen hekimlerinden birinin *drustbed* (درستاباد) lakabıyla bilinen Cibrâil b. Buhtîſû' olduğunu söylemiştir.⁴³

Saray protokolü ve sivil bürokrasiye ait ünvanlar, Sâsânî devlet teşkilatındaki idarî düzenin ve hiyerarşik yapının işleyişini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle söz konusu makamlar, görev dağılımı ve kurumsal yapılanmanın anlaşılmasına imkân vermektedir.

Askerî Rütbelere ve Ordu Organizasyonu

Sâsânî ordu teşkilatı, kurumsal bakımdan Eſkânî askerî yapısının devamı olarak değerlendirilmektedir. Ordunun düzen tertibi ve askerlerin eğitimi için kullanılan teçhizatların donatılmasında hükümdarlar mühim rol oynamışlardır.⁴⁴ Sâsânî askerî teşkilatında en üst düzey komuta makamlarından biri *ērān spāhbed'* (اران سپهبد) dir. İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde Taberistan melikleri ve bazı ordu komutanları için kullanılan spāhbed ünvanı, özellikle seçkin Parth aileleriyle ilişkilendirilmiştir. Mennâ Muhammed Yûsuf'un aktardıklarına göre Ermeni Tarihçisi Moses Khorenatsi, Parth İmparatorunun üç erkek ve kız çocuğunun olduğunu; oğullarından birinin eşiyile İran'daki orduya liderlik yaptıklarını ve ailenin *aspāhbet behlō* (اسبهت بهلو) olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Sâsânîlerde kullanımı yaygınlaşan bu ünvan; Horasan, Sistan, Hûzistan, Kirman, Irak, Atropatene ve Rum hudutlarına kadar olan bölgelerin askerî lideri olduğu için *ērān aspāhbed* olarak nitelendirilerek devlet teşkilatında saygın bir kimlik kazanmıştır.⁴⁵ Bu ünvanın Taberistan dışında Fars, Kayserî ve diğer melikler tarafından kullanıldığı hususunda kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁶

İran toplumunda hudutlardaki şehirlerin güvenliğinden sorumlu görevliler incelendiğinde, *marzbān* (مرزبان) ünvanını taşıyanların statü bakımından ön plana çıktığı görülmektedir. Pehlevicedeki aslı *marz(o)vān* (مرزوان) şeklinde gösterilen bu ünvan, sınır bölgelerinin korunması ve idaresinden sorumlu yüksek rütbeli görevlileri ifade etmektedir.⁴⁷ Muhammed el-Hârizmî'ye göre marzbānlar, hükümdarlardan sonra gelen ve sınır bölgelerinde yetki sahibi olan kimselerdi. Hârizmî'nin açıklamasında Ceyhun Nehri Türk hududu, yani marz-i Tūrān, Horasanlılar nezdinde Irak tarafındaki sınır ise marz-i Ērān şeklinde adlandırılmıştır.⁴⁸ Marzbān ünvanının ne zaman kullanıldığı

⁴¹ İbnü'l-Kıftî, 1903, s. 132-133; Doğruyol, 1992, s. 378.

⁴² Kaya, 2000, s. 112-114.

⁴³ İbnü'l-Kıftî, 1903, s. 133.

⁴⁴ Altungök, 2012, s. 130.

⁴⁵ *Spāhbed* (سپاهبد) kelimesinin kadim Farsçada İran dilinde yaygın bir şekilde kullanıldığı ve Pehlevicede aspāhbaz olduğu hususunda bir şüphe yoktur. Öyle ki bu kelime Ermeniceye *sabarbat* (սարբատ), Süryaniceye ise *asbābād* (اسببد) olarak geçmiştir. Yûsuf, 2013, s. 45-46.

⁴⁶ Hamevî, 1977, I, s. 172.

⁴⁷ Hoyland, 2011, s. 46.

⁴⁸ Hârizmî, t.y., s. 70.

hususunda kaynaklar ihtilaf halindedir. İmparatorluğunun ilk başkenti olan Nesâ,⁴⁹ ve MS. III. yüzyıla ait Rüstem şehrindeki Sâsânîlere ait yazıtlarda Parthlar döneminde ortaya çıktığı ve Sâsânîler tarafından da kullandığı anlaşılmaktadır.⁵⁰ Nitekim Parthlar'ın iktidarlığında hudut güvenliği noktasında stratejik öneme sahip Nesâ başta olmak üzere diğer şehirlerde marzbân ve dyzpty (kale komutanı) gibi askerî ünvanlara rastlanılmaktadır.⁵¹ Sâsânîlerde istisnâî durumlarda bu ünvana sahip olanların oğullarına miras bıraktıkları görülmektedir. Bu durumda kendilerine hususî lakap alanlar *marzbân-t abršahr* (مرزبان ابرشهر) olarak isimlendirilmişlerdir.⁵² Soylu aileler arasında seçilen marzbân içerisinde kıdem olarak üst rütbede yer alanlara gümüşten yapılmış bir taht kullanma imtiyazı tanınmıştır. Altın tahtın kullanımı ise stratejik açıdan öneme sahip Kafkasya hududundan sorumlu olan marzbân'a verilmiştir.⁵³

Sâsânîlerin yönetimi altındaki toprakların dörtte birlik bölümlerinde hükümdarın naipliğini üstelenen ve MS. V. yüzyılın başlarında konum itibari ile spâhbedlerin kontrolünde olup Maniheizt metinlerde bāzekūs/bāyekūs (بادکوس/بايکوس) şeklinde telaffuz edilen *bādjušbān* / *badacūsbān* (بادجوسبان) ünvanının İran toplumunda itibarlı oldukları söylenebilir. Sâsânî Meliki Hüsrev Enūšīrvān döneminde Nahvircan ailesine mensup badacūsbānlardan birinin lakabının *nahwīrak* (نخویرک) olduğu belirtilmiştir. II. Hüsrev Perviz döneminde ise bu ünvana sahip spāndiyar ailesinden birinin lakabı Şahin'dir. Bu rütbedeki kişilerin en mühim vazifesi idaresi altındaki askerlerle bulundukları bölgedeki toprakları düşmana karşı savunarak himaye etmeleridir. İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemlerde *bādōsbān* (بادوسبان) olarak kullanılan bu lakap Sâsânîlerin yıkılışına doğru yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Öyle ki idareleri altında bulunan bölgelerin sayısında azalma durumu söz konusudur.⁵⁴

Eski İran savaşı geleneğiyle bağlantılı bir askerî ünvan olarak değerlendirilen *artēštār* (ارتیشتر),⁵⁵ Avestadaki *raθaēštā*⁵⁶ terimiyle ilişkilendirilmektedir. Bu görüş sadece Sanskritçedeki *ratheṣṭhā* “savaş arabası sürücüsü” kelimesiyle değil, aynı zamanda

⁴⁹ Özbayraktar, 2024, s. 5.

⁵⁰ Shaki, 1992, s. 653.

⁵¹ Frye, 1984, s. 224.

⁵² Yûsuf, 2013, s. 47-48.

⁵³ Nicolle, 1996, s. 10.

⁵⁴ Yûsuf, 2013, s. 49-50.

⁵⁵ Nyberg'de ityšt'l kelimesinin Avestadaki *raθaē-štār*'he sözcüğünden alınarak yeniden biçimlendirildiğini ve Pehlevicedeki çoğulunun *ar(a)tištāra* olduğu hususunda bilgiler vermiştir. Ayrıca kelimenin başındaki *a* harfinin savaş anlamındaki artık analogi yoluyla açıklandığını söylemiştir. Nyberg, 1974, II, s. 30; Yeni Farsçada asker anlamındaki *ertīštār* kelimesi ile desteklenmesine rağmen Avestadaki biçime yakın olan *ratēštār* daha çok Pehlevicede yapılan transkripsiyonlarda yer almaktadır. Kapadia, 1953, s. 268.

⁵⁶ *Raθaēštā* kelimesi Avestada *Miθra*, *Sraoša*, *Ātar* ve *Fravaši* gibi savaş tanrıları için aristokratik bir lakap olarak kullanılmıştır. Ayrıca Avesta hiyerarşisinde askerî soyluluğu belirtmektedir. Sundermann, 1986, s. 662; İranolog Ilya Gershevitch, İran dilleri uzmanı Harold Walter Bailey ise etimolojik anlamıyla savaş arabası / savaşçı anlamlarına gelen *wagenkämpfer* kelimesi ile sınırlamak istediği *raθaēštā* teriminin genel olarak savaşçı manasında kullanıldığını ifade etmiştir. Gershevitch, 1959, s. 170.

I. Darius dönemine ait Persepolis tabletlerinde geçen Eski Farsçadaki *rātešdā* formuyla da desteklenmektedir. Arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkan sonuçlar dikkate alındığında İran'da savaş arabalarının kullanımı MÖ. III. binyılda başlamıştır. Artēštār'ın görevine dair malumatlar Pehlevi metinlerinde tartışılmasına rağmen Sâsânî toplumunda işlevi sınırlı bir askerî zümre olarak kalmıştır.⁵⁷

Savaşçıların lideri anlamına gelen *artēštārān sālār* (ارتیشتاران سالار) ünvanı ise askerî sınıflar içerisinde statü bakımından yüksek rütbeli bir konumda yer almıştır. Arap kaynaklarında ilk malumatlara Taberî'nin *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* isimli eserinde ulaşılmaktadır. Bu kayıta I. Yezdicerd'in hazârbed lakabına sahip Vezirü'l-Vüzera Mihrî Nerse'nin V. Behrâm-ı Gûr döneminde üç oğlu vardır. Bunlardan biri, statü olarak mōbedān mōbed'e tekabül eden başrahip hirbezan hērbed'dir. İkincisi çiftçilerin idaresinden sorumlu olup üstlendiği baş vergi tahsildarlık görevini V. Behrâm-ı Gûr'un iktidarlığı boyunca sürdüren rastaray sālār'dır. Üçüncüsü ise Sâsânî ordusunun başkomutanlığını ifa eden ve Farsçada astaran sālār lakabını kullanan Kared ismindeki bir şahıstır. Bu makamın spāhbed'den yüksek olduğu belirtilmiştir.⁵⁸ Kelimenin kökeni Pehlevicede olup saray ve kale muhafızlarının sorumluluğunu üstlenen kişi anlamındaki *argbed* (ارگبد) ünvanına sahip olanlar ērān spāhbed'den yüksek bir statüde yer almalarına rağmen artēštārān sālār ile denktir. Kaynaklar incelendiğinde bu lakabın Sâsânîlerden önce var olduğunu Babek'in tahtı ele geçirirken arkābaza lakabını kullanan Bazarnakîyan ailesinin verdiği destekten anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçlerde Sâsânî ailesine yakın olmaları yüzünden bolca ihsan görmeleri saray içerisinde itibarlı bir yere sahip olmalarını sağlamıştır. Öyle ki Erdeşir-i Bâbekân'ın yönetiminde sarayın ileri geleni ve yüksek rütbeli anamlarına gelen *abarsām* (ابرسام) ünvanını almıştır.⁵⁹

Taberî ve Doğu Bilimci Theodor Nöldeke, tahtı ele geçirip tacını giydikten sonra devlet kademesinde birtakım değişiklikler yaparak abarsām lakabı verdiği bir kişiyi vezirü'l-vüzera' olarak tayin ettiği hususunda kıymetli bilgiler vermişlerdir.⁶⁰ Taberî, bu kişiyi Abarsām b. Rehfer / Abarsām b. Zehfer olmak üzere iki farklı isimle zikretmiştir.⁶¹ Bu lakap, Orta Farsça metinde yirmi dokuzuncu satırda *pwr's'n ZY 'rtxštr fr*, Parthça versiyonunda ise yirmi dördüncü satırda *pwr's'm 'rtxštr-fr* şeklinde geçmektedir. Bu kişi, Erdeşir-i Bâbekân döneminde yaşayanların listesinde on beşinci sırada yer alırken kendisinden önce gelenler arasında eyaletlerin idaresinden sorumlu olan dört prens, üç prenses, kralın büyükannesi, annesi ve eşi yer almıştır. Sâsânî yönetiminde muteber bir kimlik kazanmasına rağmen konumu net değildir. Ancak hükümdarın destekçilerinden ve muhtemelen danışmanlarından biri olduğu hususunda kayıtlar vardır.⁶²

Darice dilinde (Farsçanın bir lehçesi) *puštībān sālār* (پشتیبان سالار) şeklinde telaffuz edilen *pushtīg-bān-sālār* (پشتیگان سالار), bin askerden oluşan saray muhafız birliğinin komutanlığını üstlenmiştir. Sâsânî birlikleri ile Bizans İmparatorluğu MS. 359 yılında

⁵⁷ Sundermann, 1986, s. 661.

⁵⁸ Taberî, 1971, II, s. 80; Nöldeke, 1879, s. 110-111.

⁵⁹ Yûsuf, 2013, s. 55.

⁶⁰ Taberî, 1971, II, s. 39; Nöldeke, 1879, s. 9-10.

⁶¹ Taberî, 1971, II, s. 39.

⁶² Yarshater, 1982, s. 67-68.

Diyarbakır önlerinde karşılaştıklarında II. Şâpûr'u koruyan muhafız birliklerinin başındaki kişinin puştîbân olduğu ileri sürülmüştür. Roma lejyonlarının seçkin birliklerine karşı koymak için geliştirilmiş bir süvari birlik tespit edilememiştir.⁶³ Savaşlarda Sâsânî piyade birliklerinin başında bulunan *pāygān-sālār* (پایگان سالار) ise statü olarak Sâsânî süvari komutanı anlamındaki *farmādār sāvārān* ile mukayese edildiğinde ikinci sırada yer almaktadır.⁶⁴ Pushtīg-bān-sālār imparatorluk muhafız birliklerini komuta ederken, paycan sālār da cellat olarak eyalet yönetimlerine hizmet eden piyade birliklerinin komutasından sorumludur. Ayrıca eski bir Sâsânî kenti olan Dastagird hapishanesindeki komutanın paycan sālār olduğu ifade edilmiştir.⁶⁵ Sâsânî piyade birlikleri, paycan adlı ağır silahlı ve zırhlı birlikler, Nazak-Dârân denilen mızrakçılar ile hafif silahlı piyadeler veya köylü milislerden oluşan kademeli bir yapı arz etmektedir.⁶⁶

Sâsânî ordusu içerisindeki rütbelerin başında yer alanlardan bir diğeri Arapçada ordu komutanı anlamındaki *kand sālār* (کنده سالار) gelmektedir.⁶⁷ Muhafız alayının komutanlarından *hazārbed* (هزاربید) ismi Ahamenîler döneminde kalmış olup Pers dilinde bin kişinin komutanı anlamındaki *hazāhrabat-i* (هزارهیتی), Yunancada azarapateîs,⁶⁸ Ermenicede *hazārbet* (هزاربیت) şeklinde telaffuz edilmiştir.⁶⁹ Savaşlarda hükümdarın yanında bulunarak onun güvenliğini sağlayan ve muhafız alayının komutanlığını üstlenen *hazārbed*, ilerleyen süreçlerde vezirlik makamına tevdi edilmiştir.⁷⁰ Sâsânîler döneminde silahların ve savaş aletlerinin muhafaza edildiği mahzenlerden statü olarak üçüncü mertebede yer alan *ērān-ambāragbed* (اران امبارگبید) sorumludur. II. Şâpûr tarafından İran'ın ve Bağdat'ın on fersah batısında yer alan Fırat eyaletindeki mahzen bu gaye doğrultusunda inşa edilmiştir. Diğer taraftan Şûburkan'ın güneyinde, Belh ve Cüzcan'ın ise kuzeydoğu hudutlarına yakın olan dağın doruk noktasında yapılan ambarlarda silah mahzeni olarak kullanılmıştır.⁷¹

Askerî rütbe ve ünvanlar, Sâsânî ordusunun merkezî komuta ve sınır güvenliği ekseninde kademeli bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ünvanlar, merkez ordusundaki görev dağılımını ve hudut güvenliğinden sorumlu askerî görevlilerin konumunu belirginleştirmektedir. Bazı askerî makamların soylu ailelerle ilişkilendirilmesi ise askerî teşkilat ile seçkin zümreler arasındaki yakın bağı görünür kılmaktadır. Dolayısıyla bu veriler, Sâsânî askerî yapısının kurumsal ve hiyerarşik niteliğini anlamaya katkı sağlamaktadır.

⁶³ Farrokh ve diğerleri, 2018, s. 35; Farrokh, 2005, s. 6.

⁶⁴ Farrokh ve diğerleri, 2018, s. 35-36.

⁶⁵ Foss, 2002, s. 170.

⁶⁶ Farrokh ve diğerleri, 2018, s. 35-36.

⁶⁷ Yûsuf, 2013, s. 70.

⁶⁸ Hinz, 1975, s. 120.

⁶⁹ Hübschmann, 1897, s. 174.

⁷⁰ Farrokh, ve diğerleri, 2018, s. 35.

⁷¹ Yûsuf, 2013, s. 55-56.

Dinî Otorite ve Zerdüşî Din Adamları

Sâsânî hanedanlığı Zerdüşî dinine ait emir ve yasakların kanun olarak uygulanmasında büyük özen göstermişlerdir. Bu doğrultuda din adamları hukukun temellerinin atılmasına yönelik Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta'nın şerhi ve fetvası için görüş birliği içerisinde olmuşlardır.⁷² Sâsânîler döneminde Zerdüştiliğin lideri konumundaki din adamının aldığı ünvan olan mōbedān mōbed kelimesi,⁷³ kâdilmecûsî ya da kâdilkudât olarak kabul edilmektedir.⁷⁴ Avesta'nın şerh edilmesinde mühim rol oynayan ve din adamlarına başkanlık eden mōbedān mōbed, muktedir olan en yüce kişidir. Ayrıca devletin muhtelif dönemlerinde istisnâ olarak Sâsânî hükümdarını takdim ettiği görülmektedir. Devlet kademesinde sahip olduğu gücün mahiyeti ihtilaf yaşadığı hükümdarların tahttan indirilme sürecinde anlaşılmaktadır. Manevî güçleri sayesinde olağanüstü yeteneklere sahip olduğu düşünülen mōbedān mōbed'in muteber kimlik kazanmasındaki sebep Erdeşîr'in büyük babası Sâsân'ın İstahr'daki Anahita âteşkedesinin muhafızı olmasıdır. Öyle ki dine olan bağlılığı devletini ihya ettiğinde zâhiri ve rûhânî liderlerini bir araya getirmesinden anlaşılmaktadır. Ancak Sâsânî meliklerinin yemin ve ibadet merasimlerinde mōbedān mōbed önünde diz çöküp başlarını eğmeleri devlet erkânının serzenişte bulunmalarına yol açmıştır. Dinî görevlerinin yanı sıra yargı işlerinden sorumlu oldukları için mahkeme heyetine de başkanlık yapmışlardır. Ölümle cezalandırdıkları şahıslar, Mecûsî olmayıp Hristiyan dinine tabi olanlardır.⁷⁵

Mōbedān mōbed'in devlet kademesindeki nüfuzu ilerleyen süreçlerde devam etmiştir. Kısra Enûşîrvân I. Hüsrev b. Kubâd'ın yönetiminde oldukça cesaretlenen dinî lider, fitnelere sebebiyet veren saraydaki önde gelen erkânlardan bazılarının öldürülmesini sağlamıştır. İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* adlı eserinde bu dönemde yaklaşık on üç bin devlet adamı öldürüldüğü için insanların panik içerisinde olmaları yüzünden sosyal hayatta birtakım bozuklukların yaşandığını ifade etmiştir.⁷⁶ Mecûsiliğin yayılım göstermesinden dolayı tapınakların sayısı erken döneme nazaran oldukça fazladır. İran'ın muhtelif bölgelerine inşa edilen ve içerisinde kutsal ateşin yandığı âteşgede tapınağında⁷⁷ görevli olanlardan biri köken itibarı ile Pehlevice olan *hērbedān hērbed* / *hīrbidān hīrbid* (هیربدان هربد) olup Sâsânî Meliki Erdeşîr dönemiyle ortaya çıkan *hērbed* (هیربد), *hērbed* (هیربد) ve *hēryed* / *hīryid* (هیرید) sözcüklerinden terkip edilmiştir.⁷⁸ Sâsânî döneminde tapınaklardaki hizmetleri yüzünden *hâdimü 'n-nâr* (خادم النار) olarak bilinen hērbed, rütbe olarak mōbedān mōbed'den sonra gelmektedir.

Sâsânî meliklerinin Mecûsîlik dinine olan bağlılıkları ve âteşgedelerin inşa edilmesi devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Müfessir ve Tarihçi Taberî (ö. 310/923), Sâsânî tahtına 590 yılında oturan Hüsrev II. Perviz'in kutsal ateşin yandığı meşhur ibadethanenin *buyût al-nīrân* (بيوت النيران) inşasına yönelik emirler verdiğini ve

⁷² Karababa, 1390, s. 14-15.

⁷³ Christensen, 1385, s. 84.

⁷⁴ Mes'ûdî, 1938, s. 90.

⁷⁵ Christensen, 2006, s. 84; Yûsuf, 2013, s. 41-42.

⁷⁶ İbnü'l-Belhî, 2001, s. 91.

⁷⁷ Gündüz, 2003, s. 284.

⁷⁸ Hârizmî, t.y., s. 71.

bu mabetlerdeki hizmetler için on iki bin hêrbedin görevlendirildiğini söylemiştir.⁷⁹ Ancak bu sayının muteberliğine dönemin nüfusu dikkate alındığında ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Mecûsîlerin mabetlerde kutsadıkları ateşlerin sabah-akşam muhafaza edilmesinden ve yakılmasından statü olarak en düşük konumdaki *âzarbed* (آذرید) sorumludur.⁸⁰ Tapınaklarda elde edilen gelirlerin kâtipliğini üstlenen kişilerin aldıkları ünvan ise *âtaš-āmār dibîr*'dir (آتش آمار دبیر).⁸¹

Eski çağlardan itibaren kehanette bulunma isteği ve astroloji ilmine yönelik faaliyetler milletlerin ve uygarlıkların yakından takip ettikleri bir olgu olarak tarihte yerini almıştır.⁸² İran toplumu incelendiğinde kehaneti ve büyücülüğü meslek haline getirenler Eski Farsçada *māgush* kelimesinden türeyen *māgān* / *māguān* / *māgugān* (مغان/مگوان/مگوغان)⁸³ olarak isimlendirilmişlerdir. I. Darius dönemi ile Ahamenî krallarının resmi râhipleri olmaya başlamaları neticesinde devlet teşkilatındaki statülerini arttıran magiler, idarî ve iktisadî faaliyetlerde de görev almışlardır. MÖ. 506-497 yılları arasında yazılan Persepolis Tahkimat Tabletleri incelendiğinde Kurka adındaki maginin Güneybatı İran'daki ayın törenin baş icracısı olarak on iki ay görevini ifa etmiştir. Ayrıca I. Darius tarafından tayin edilen Limepirda adlı magi'ye erzak olarak un tahsis edildiği; Ukpîş adındaki magi'nin de Tanrı Mithra, Ariaramnes Dağı ve Ahinharişda Nehri için belirlenen erzakların alınması için görevlendirildiği belirtilmiştir.⁸⁴ Magi sözcüğünün iki farklı anlamı vardır. Bunlardan biri Yeni Ahit'te doğudan gelip İsa'ya hediye getiren üç erdemli kişidir. Diğerisi ise Antik Pers döneminde râhiplerin aldıkları ünvanıdır.⁸⁵ Sâsânîlerde ise üst düzey râhiplerin maginin şefi anlamındaki *mōbedān* mōbed ünvanı taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca I. Şâpûr'a ait Nakş-ı Rüstem şehrindeki yazıtta büyük din adamlarına Pehlevce ve Parthça dillerinden geçen *mgw-GBR*' adının verildiği kaydedilmiştir.⁸⁶ Med'lerin altı kabilesinden biri olan magilerin⁸⁷ diğer insanlardan farklı oldukları, insan ve köpekten başka her canlıyı öldürebildikleri belirtilmiştir.⁸⁸ Sâsânî döneminde merkezi otoritenin desteği neticesinde statü olarak toplum içerisinde güçlü bir yapıya sahip olmalarına rağmen devletin yıkılışı ile ortadan kalkmışlardır.⁸⁹ Din sınıfında Mecûsîlerin başı olan kişinin aldığı lakap ise *māsmug(h)ān*'dır (مسمغان).⁹⁰

⁷⁹ Taberî, 1971, I, s. 484.

⁸⁰ Yûsuf, 2013, s. 65.

⁸¹ Evşîdârî, 1371/1992, s. 61.

⁸² Kaya, 2019, s. 2311.

⁸³ Christensen, eserinde bu şekilde telaffuz etmiştir. Bk. Christensen, 2006, s. 83.

⁸⁴ Hallock, 1969, s. 227, 491, 559.

⁸⁵ Halsey, 1979, s. 612.

⁸⁶ Back, 1978, s. 229; Dandamayev, 2000; Nyberg; magü (mgw), magük (mgwk), mög (mwg) terimlerinin Mecûsî anlamına geldiğini; Latincece maguş, Süryanicede mgûšā, Arapçada mağûs şeklinde telaffuz edildiğini; Avestada ise yalnızca bir defa Mecûsîlerin düşmanı manasındaki moyu-tbiş sözcüğünün kullanıldığını ifade etmiştir. Nyberg, 1974, II, s. 122.

⁸⁷ Boyce, 1979, s. 48.

⁸⁸ Heredot, 1973, s. 77, 95.

⁸⁹ Gündüz, 2003, s. 284.

⁹⁰ Pourshariati, 2008, s. 253.

Mecûsîlik dinî başta olmak üzere hukukî kurallar noktasında uzmanlıklarına dikkat çekilen⁹¹ *dastwār* (دستور) lakabı, mōbedān mōbed'in idaresinde sorumluluğundaki bölgelerin davalarına bakan bir yargıcı ifade etmektedir. *Armag(h)ān* (ارمغان) adı verilen sınıf için kullanılan bu ünvana sahip olanların dinî ritüellerin ve amellerin denetlenmesinden sorumlu oldukları kaydedilmiştir. Ayrıca yerel anlaşmazlıkların çözüm sürecini mōbedān mōbed üstlenirken eyalet düzeyinde vazifeli olan dastvar ise arabuluculuk fonksiyonundadır.⁹² Ruhban sınıfı içinde yargı, ibadet ve denetim görevleriyle ilişkili daha alt düzey makamlar da yer almaktadır.

a) Dāstwār-i Hamšahr (دستور خمصهر): III. yüzyılda yargı organının başında olup Sâsânî Devletinde en yüksek din adamları arasında yer alan bu ünvan, imparatorluğun yargıcı olarak kabul edilmiştir. Kâbe-i Zerdüşt (*KKZ*), Sar Meşhed (*KSM*) ve Nakş-ı Rüstem'deki (*KNRm*) Orta Farsça yazıtları dikkate alındığında Başrâhip Kartîr / Kerdîr, I. Şâpûr döneminde hērbēd, I. Hürmüz'ün iktidarlığında hērmazed mōbedān mōbed ünvanına sahiptir. Öyle ki saray başta olmak üzere muhtelif bölgelerdeki yazıtlara Hürmüz'ün mōbedān mōbed'i Kartîr yazılmıştır. II. Behram (274-293) tarafından rahip sınıfının en yüksek dini rütbesi olan hamšahr mōbedān mōbed dastwar makamına tevdi edildikten sonra I. Erdeşir döneminde Sâsânî Devleti'nin başkenti İstahr'daki Anahîd tapınağının rahibi ve yargıcı ünvanını almıştır.⁹³

b) Dādwarān / Dādwar (دادواران / دادوار): Farsçada kadı / hâkim anlamlarına gelen râhip sınıfındaki ünvan, Pehlevî metinlerinde *aradâ-yi* (اردای) / *warājnāmak* / *varacnāmek* (وراجنامک) şeklinde geçmektedir.

c) Sarvašwarz-dārīg (سروشورزداریک): Sâsânî Devletindeki mahkemelere dāstwār hamšahr ile iştirak eden görevlidir.⁹⁴

d) Šahr-dādwār (شهردادوار): Yargı sisteminin başında bulunan görevlinin aldığı ünvan olup İslâmî dönemde kādîlkudât ya da ekdâlkudat olarak isimlendirilmiştir. Bu makam, IX. yüzyılın sonlarına kadar genellikle başşehrin kadısına verilen bir şereftir.⁹⁵ Pehlevî metinlerde ise šahrdādwār'ın yerine *sursak(h)wān* / *sūrsehvān* (سورسخون) kelimesi tercih edilmiştir.

e) Spāh Dādwar (سپاه دادوار): Ordudaki hukukî işlerin yürütülmesinde ve cezaî işlemlerin karar merciindeki askerî yargı (genel denetçi) makamında olan kişiye verilen ünvanıdır.⁹⁶

Dinî ünvanlar, Zerdüştî ruhban sınıfının sadece ibadet hayatında değil, hukukî ve idarî işleyişte de etkili olduğunu göstermektedir. Böylece ruhban hiyerarşisi, Sâsânî devlet düzeninin kurumsal unsurlarından biri olarak belirlenmektedir.

⁹¹ Miri, 2013, s. 915.

⁹² Miri, 2013, s. 915.

⁹³ Back, 1978, s. 393, 399, 410; Shakî, 1993, s. 558.

⁹⁴ Yûsuf, 2013, s. 67.

⁹⁵ Özen, 2001, s. 77.

⁹⁶ Hübschmann, 1897, s. 136.

Malî Teşkilattaki Ünvanlar

Maliyenin sivil bürokrasi içinde ayrı bir konuma sahip olması, özel bilgi ve uzmanlık gerektiren bir müessese olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁷ Sâsânî Devleti'nde ziraat işlerinden sorumlu olanların başında köken itibari ile Pehlevice olan *wâstaryüşbed(h)* / *İsteryüşbed* (استريوشبذ) gelmektedir. Devlet teşkilatında dördüncü tabakada bulunan ve Sâsânî sarayında *âstaryüşbed*, rastaray *sālār* ya da *hūtuxšbed* / *hūtuhšūbed* (هوتوخشوبذ) olarak zikredilen bu ünvan, haraç ve cizyelerin tahsil edilmesinden sorumludur.⁹⁸ Malî işlerde haraçların toplanma ve denetim süreçlerini idare edenlerin başında bulunan kişilerin lakapları *āmārgarān* (آمارگران), *ērān āmārgar* (ایران آمارگر) / *ārān āmārgar* (اران آمارگر) şeklinde telaffuz edilmiştir. Sâsânî sarayında itibarlı bir konumda bulunan *āmārgarān*, *kebirū*'l-vüzera'nın naibi olduğu için vezirin siyâsî işlerinde yardımcı olmuştur. Devlet teşkilatında sayıları oldukça fazla olan bu makamın görev dağılımı farklılık göstermektedir. Buna göre sarayın malî işlerinden *dār āmārgarān* (در آمارگران) / *wāspuhragān āmārgar* (واسپوهرگان آمارگر), Armenia'ya bağlı şehirlerde vergilerin toplanmasını gözetmekle *espūhragān* (اسپوهرگان) / *šahr āmārgar* (شهر آمارگر), Atropatene'de ise *āḍarbādagān āmārgar* (آدرآبادگان آمارگر) sorumludur.⁹⁹

Malî bürokrasi içinde kayıt ve denetim görevleri farklı kâtiplikler arasında paylaştırılmıştır. Hârizmî'nin verdiği bilgilere göre bu görevler şu şekilde tasnif edilmiştir:

- 1) *Kanj-āmār-dibīrah* (کنج همار دفیره), devlete ait hazine defterlerinden vazifelidir.
 - 2) *Šahr āmār-dibīrah* (شهر همار دفیره), şehirlerde toplanan vergilerin kayıt altına alınmasından sorumludur.
 - 3) *Āxwar-āmār-dibīrah* (آهر همار دفیره), kraliyet ahırlarının zapta geçilmesinden mesuldür.
 - 4) *Ātaxš-āmār-dibīrah* (آتش همار دفیره), kutsal ateşin yakılı olduğu ateşgede tapınakların hesap işlerini kaydetmiştir.
 - 5) *Ruwānagān-dibīrah* (روانگان دفیره), devlete bağlı vakıfların kâtipliğini üstlenmiştir.
 - 6) *Dād-dibīrah* (داد دفیره), hükümlerin kayıt altına tutulmasından sorumludur.¹⁰⁰
- Hazineden sorumlu bir diğer görevli ise *kahbēd* (کاهبذ) ünvanını taşımaktaydı. Bu ünvan, hazine ve maliye işlerinde uzmanlaşmış bir idarî görevi ifade etmektedir. Bu makamda görevli olan kişilerin sikkelerin kalitesinin temayüz edilmesinde oldukça hünarlı oldukları ifade edilmiştir. Sâsânîler dönemine ait olan bu idarî ünvan, İslâmî dönemde Araplar başta olmak üzere muhtelif devletlerde de kullanılmıştır.¹⁰¹ Çiftçi ve tüccar gibi mesleklerin yer aldığı gruplardan sorumlu olanlar ise *tūhšēbēd* (تخشه بذ) ünvanını almışlardır.¹⁰²

⁹⁷ Ortaylı, 2008, s. 27.

⁹⁸ Yûsuf, 2013, s. 57-58.

⁹⁹ Christensen, 2006, s. 87-88.

¹⁰⁰ Hârizmî, t.y., s. 72.

¹⁰¹ Yûsuf, 2013, s. 72.

¹⁰² Mes'ûdî, 1938, s. 90-91.

Malî alana ait ünvanlar, Sâsânî devletinde vergi, hazine ve kayıt işlerinin belirli görevliler aracılığıyla yürütüldüğünü göstermektedir. Bu ünvanlar, devletin gelir kaynaklarının hangi makamlar tarafından takip edildiğini ve malî işleyişin ne ölçüde kurumsallaştığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle malî bürokrasi, salt hesap ve denetim işleriyle sınırlı olmayan, devlet teşkilatının idarî ve ekonomik düzenini yansıtan bir yapı olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Bu çalışma, Sâsânî İranı'nda idarî, askerî, dinî ve malî alanlara ait ünvanları yazılı ve epigrafik veriler ışığında ele alarak devlet teşkilatı içindeki konumlarını ve işlevlerini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, ünvanların sadece belirli şahısları veya görevleri nitelendirmediği, aynı zamanda Sâsânî devlet düzeninde idarî yapının farklı kademelerini takip etmeye imkân verdiği anlaşılmıştır. Sivil bürokrasiye ait ünvanların saray çevresinden taşra yönetimine kadar uzanan idarî düzenin merkezî otoriteyle bağlantılı biçimde işlediği ifade edilebilir. Bu çerçevede üst düzey makamlardan malî görevlilere kadar uzanan ünvanlar, devlet işleyişinin farklı idarî ve malî kademelerini temsil etmektedir. Özellikle dabîr sınıfının resmî yazışmalar, kayıt ve bilgi düzeni bakımından üstlendiği rol, Sâsânî bürokrasisinin yazı, kayıt ve bilgiye dayalı bir işleyişe sahip olduğunu düşündürmektedir. Daha eski İran idarî gelenekleriyle bağlantılı olan bu sınıfın Sâsânîlerde dabîrbed öncülüğünde teşkilatlanması, İran devlet geleneğindeki sürekliliği ortaya koymaktadır. Askerî rütbelere de benzer biçimde ordunun geçici değil, belirli kademelere ayrılmış düzenli bir teşkilat yapısının varlığını göstermektedir. Bu ünvanlar, hem merkez ordusunun komuta düzenini hem de sınır bölgelerindeki askerî yapılanmayı belirginleştirmektedir. Diğer taraftan askerî makamların soylu ailelerle ilişkilendirilmesi, askerî teşkilat ile seçkin zümreler arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektedir.

Dinî alanda Zerdüşti ruhban sınıfına ait ünvanlar, Sâsânî devlet düzeninde dinî otoritenin kurumsal niteliğini açığa çıkarmaktadır. Mōbedân mōbed başta olmak üzere ruhban sınıfına ait ünvanlar, ruhban sınıfının yalnızca ibadet hayatında değil, hukukî ve idarî alanlarda da etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Din adamlarının yargı, ibadetlerin gözetimi ve toplumsal düzenin korunmasında vazifelerinin yanı sıra devlet düzeni içinde de etkili bir konuma sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu çerçevede dinî ünvanlar, Zerdüştiliğin yalnızca inanç alanındaki yerini değil, aynı zamanda devlet organizasyonu içindeki işlevini de takip etmeye imkân vermektedir. Malî teşkilata ilişkin ünvanlar ise vergi, kayıt ve denetim işlerinin belirli görevliler aracılığıyla yürütüldüğünü göstermektedir. Wâstaryüşbed ve âmârgar gibi ünvanlar, ekonomik yapının da kurumsal bir çerçeve içinde işlediğine işaret etmektedir. Yapılan incelemeler neticesinde malî alana ilişkin ünvanların devletin salt askerî ve siyasî bakımdan değil, aynı zamanda idarî ve ekonomik yönlerden de düzenli bir teşkilata sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak Sâsânî ünvan sistemi, devletin idarî, askerî, dinî ve malî alanlara ayrılmış hiyerarşik yapısını takip etmeye imkân veren; toplumsal statü, otorite ilişkileri ve seçkin zümrelerin konumunu anlamaya katkı sağlayan önemli bir veri alanı sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Altungök 2012 Ahmet Altungök, “Siyâsî, İdarî, İktisâdî, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (MS. 226-652)”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Altungök 2014 Ahmet Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetini Etkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 2, s. 445-487.
- Back 1978 Michael Back. “Die Sassanidischen Staatsinschriften: Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften,” *Acta Iranica*, EJ Brill, Leiden.
- Belâzürî 1987 Ebü'l-Hasen Ahmed el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Müessesetü'l-Maârif, Beyrut.
- Boyce 1979 Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, British Library Cataloguing, London
- Chaumont 1985 Marie-Louise Chaumont “Andarzbad”, *Encyclopædia Iranica*, C. 2, s. 22-23: <https://www.iranicaonline.org/articles/andarzb主-sasanian-administrative-title-meaning-chief-advisor-from-mid/>
- Chaumont ve Toumanoff 1987 Marie-Louise Chaumont - Cyril Toumanoff, “Āzād (Iranian Nobility)”, *Encyclopædia Iranica*, C. 3, s. 169-170: <https://www.iranicaonline.org/articles/azad-older-azat/>
- Christensen 1385 Arthur Christensen, *İran der Zaman-ı Sâsânîyân*, (Trc. Reşîd Yâseme, Sâda-yı Muasır), Tahran.
- Christensen T.y., Arthur Christensen, *İran fî Ahdi's-Sâsânîyyin*, trc. Yahyâ el-Ahşab, Dâru'n-Nehdetü'l-Arabîyye, Beyrut.
- Curtis ve Tallis 2005 John Curtis, Nigel Tallis, *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, The British Museum Press, London.
- Dandamayev 2000 Muhammed Dandamayev “Magi”, *Encyclopædia Iranica*, Erişim Tarihi: 01.02.2025. <https://iranicaonline.org/articles/magi>.
- Daryae 2006 Touraj Daryae, “The Construction of the Past in Late Antique Persia”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 55/4, s. 493-503.
- Daryae 2009 Touraj Daryae, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris, New York.
- Dihke 1397 Şeyma Ca'ferî Dihke, “Enderzhâ-yi İran-i Nevsetehâ-yi Farîs-i Zerdüşî”, *Hümayiş Beyne'l-Milel Zebân ve Edebiyat Farîs-i*, s. 1-8.
- Doğruyol 1992 Hasan Doğruyol, “Buhtîşû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 378:
- Dûrî 1994 Abdülazîz Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, s. 377-381:

- Ehsan t.y. Yarshater Ehsan, “Chronology of Iranian History Part 1”, *Encyclopædia Iranica*, C. 9, Erişim Tarihi: 27.11.2025. <https://www.iranicaonline.org/articles/chronology-of-iranian-history-part-1/>
- Evşîdâri 1371 Cihangîr Evşîdâri, *Kitâb-ı Dânişname-yî Mâzdîsena*, Neşr-i Merkez, Tahran.
- Farrokh 2005 Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry AD 224-642*, Osprey Publishing, London.
- Foss 2002 Clive Foss, “The Sellarioi and Other Officers of Persian Egypt”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Cilt: 138, s. 169-172.
- Frye 1984, Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, Beck’sche Verlagsbuchhandlung, Germany.
- Gershevitch 1959 Ilya Gershevitch, *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge at the University Press, London.
- Gündüz 2003 Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, s. 279-284:
- Hallock 1969 Richard Treadwell Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, The University of Chicago, Chicago.
- Halsey 1979 William Halsey, *Macmillan Contemporary Dictionary*, Macmillan Publishing, Canada.
- Hamevî 1977 Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, 5. cilt, Dârü Sâdir, Beyrut.
- Hârizmî t.y. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, *Mefâtihu’l-Ulûm*, Matbaâtu’ş-Şark, Kahire.
- Herodot 1973 Herodot, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Hinz 1975 Walther Hinz, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Hoyland 2011 Robert Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, Liverpool University, England.
- Huyse 2006 Philip Huyse, “Die sasanidische Königstitulatur: Eine Gegenüberstellung der Quellen”, in *Ērân ud Anērân: Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt*, (ed. Josef Wiesehöfer, Carsten Binder, Philip Huyse), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 181-203.
- Hübschmann 1897 Heinrich Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Druck Und Verlog Von Breitkopf & Hartel, Leipzig.
- İbnü’l-Belhî 2001 İbnü’l-Belhî, *Fârsnâme*, (Thk ve Çev. Yûsuf el-Hâdî), Dârü’s-Sekâfiyye li’l-Neşr Kahire.

- İbnü'l-Kıftî 1903 Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ' (Târîhu'l-Hükemâ')*, (Thk. Julius Lippert), Leipzig.
- K. Farrokh – K. Maksymiuk, J. Sanchez 2018, *The Siege of Amida (359 CE)*. Scientific Publishing House of Siedlce Siedlce, 2018.
- Kapadia 1953 Dinshah Kapadia, *Glossary of Pahlavi Vendidad*, Bombay.
- Karababa 1390 Hüseyin Nadirî Karababa “Ticaret ve Mesail-i Hukukî-i an der Dore-i Sâsânîyan”, *Roşd Amuzeş-i Tarihî*, Cilt: 12, Sayı: 4, s. 14-21.
- Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân 1369 *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân*, (Thk. ve Çev: Muhammed Cevâd Meşkûr), Dünya-yı Kitâb, Tahrân.
- Kaya 2000 Mahmut Kaya “İbnü’Kıftî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 112-114:
- Kaya 2019 Seyfettin, “Ortaçağ Avrupa Arap-İslam Devletlerinde İlm-i Nücum ve Arap Müneccimlik”, *History Studies*, Cilt: 11, Sayı: 6, s. 2311-2324.
- Küçükaşçı 2022 Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, s. 49-52:
- MacKenzie 1971 David Neil MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London.
- Mes’ûdî 1938 Ebû'l-Hasen Alî el-Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (Thk. Kasım Muhammed er-Receb), Mektebetü't-Tarihîyye, Bağdat.
- Mes’ûdî 2005 Ebû'l-Hasen Alî el-Mes’ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb Meâzinü'l-Cevher*, 4 cilt, Mektebetü'l-Âsriyye, Beyrut.
- Miri 2013 Negin Miri, “Sâsânîan Administration and Sealing Practice”, ed. Daniel Pots, *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, Oxford University Press London.
- Muradî ve İmanpur 2015/1394 Meryem Muradî - Muhammed Tâkî İmanpur, “Mensîb Dübeyre der Devre-i Sâsânîyân”, *Peşûheş Tarih-i İslâm ve İran Devr-e Cedîd*, Cilt: 27, Sayı: 115, s. 199-224.
- Naskali 2009 Esko Naskali, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, s. 174-176:
- Nicolle 1996 David Nicolle, *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries AD*, Montvert Publications, France.
- Nizâmülmülk 2009 *Nizâmülmülk*, Siyasetname, (Çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Nöldeke 1879 Theodor Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sâsânîden*, Leiden.
- Nyberg 1974 Henrik Samuel Nyberg, *A Manuel of Pahlavi*, 2 cilt, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ortaylı 2008 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.

- Özbayraktar 2024 Aykut Özbayraktar, “İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Cilt-21, 1-26.
- Özen 2001 Şükrü Özen, “Kâdılkudât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, s. 77-82:
- Pourshariati 2008 Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire*, I.B. Tauris London.
- Schmitt 2002 Rudiger, “Greece xii. Persian Loanwords and Names in Greek”, *Encyclopædia Iranica*, C. 9, s. 357-360: <https://www.iranicaonline.org/articles/greece-xii/>
- Seâlibî 1900 Ebû Mansûr Abdûlmelik es-Seâlibî, *Gururu Ahbârî Mülûkî'l-Fürs ve Siyerihim*, (Thk. Hermann Zotenberg).
- Shahbazi 2005 Alireza Shapur Shahbazi, “Sâsânian Dynasty”, *Encyclopædia Iranica*, çevrimiçi baskı, <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-dynasty>
- Shaki 1992 Mansour Shaki, “In the Parthian and Sasanian Periods”, *Encyclopædia Iranica*, C. 5, s. 652-658: <https://www.iranicaonline.org/articles/class-system-iii/>
- Shaki 1993 Mansour Shaki, “Dadwar, Dadwarîh”, *Encyclopædia Iranica*, C. 6, s. 557-559: <https://www.iranicaonline.org/articles/dadwar-dadwarîh>
- Shayegan 2013 M. Rahim, “Sasanian Political Ideology.” In *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, (ed. Daniel T. Potts), 805–813. Oxford University Press, London.
- Sundermann 1986 Werner Sunderman, “Artēštār”, *Encyclopædia Iranica*, C. 2, s. 661-662: <https://www.iranicaonline.org/articles/artestar-learned-calque/>
- Sümer 1994 Faruki Sümer, “Dihkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, s. 289-290: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dihkan>
- Taberî 1971 Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fâdîl), İbrahim, 11 cilt, Dâru'l-Maârif Beyrut.
- Tafazzolî 1989 Ahmad Tafazzolî, “Bozorgân”, *Encyclopædia Iranica*, C. 4, s. 427: <https://www.iranicaonline.org/articles/bozorgan-mpers/>
- Tafazzolî 1993 Ahmad Tafazzolî, “Dabîr”, *Encyclopædia Iranica*, C. 6, s. 534-539: <https://www.iranicaonline.org/articles/dabir>
- Tafazzolî 2000 Ahmad Tafazzolî, *Sâsânîan Society I. Warriors, II. Scribes, III. Dehqâns*, Bibliotheca Persia, New York.
- Wieschöfer 2001 Josef Wieschöfer, *Ancient Persia*, I. B. Tauris, New York.
- Yarshater 1982 Ehsan Yarshater, “Abarsâm”, *Encyclopædia Iranica*, C. 1, s. 67-68:

<https://www.iranicaonline.org/articles/abarsam/?highlight=abarsam>

Yûsuf 2013

Mennâ Mustafa Muhammed Yûsuf, “el-Münâsib ve’r-Rûtbe ve’l-Elkab fi’l-Âsri’s-Sâsânî”. *Havaliyyâtî Âdab Aynü’ş-Şems*, Cilt-41, s. 35-80.

SUMMARY

This article examines the principal titles used in the administrative, military, religious, and fiscal spheres of Sasanian Iran and evaluates their place within the empire’s social and institutional structure. The Sasanian state, which ruled much of Western Asia between 226 and 651 CE, inherited and reshaped earlier Iranian traditions of hierarchy and political organization. In this context, the study takes as one of its points of departure the well-known fourfold division of society into priests, warriors, cultivators, and artisans, while also noting the later prominence of scribal and agrarian groups. Rather than treating this classification as a fixed social scheme, the article uses it as a contextual framework for examining how titles functioned within the hierarchy of the state and how they help clarify the distribution of duties, ranks, and institutional responsibilities. The study is based on a combined reading of Middle Persian inscriptions, especially the inscription of Shapur I at the Ka’ba-yi Zardusht (ŠKZ), the Paikuli inscription of Narseh, and the inscriptions of Kartir at Naqsh-e Rostam and Sar Mashhad, together with Sasanian coins, Arabic and Persian historical sources, and modern Iranological scholarship. Existing studies of Sasanian titulature have generally approached the subject from philological or institutional perspectives. By contrast, this article brings together titles associated with court protocol, the civil bureaucracy, the army, the Zoroastrian clergy, and the fiscal administration in order to assess their duties, hierarchical positions, and functions within the state structure. Its purpose is not to propose an abstract theory of power, but to offer a historically grounded evaluation of titulature as a means of tracing institutional order and social differentiation.

The first section focuses on titles connected with palace protocol and the civil bureaucracy. Among the offices discussed are *bozorg framadâr*, *šahrdâr*, *kanârang*, *šahrîk*, *dabîr*, and *andarzbed*, together with several posts linked to court ceremony and advisory functions. This section shows that such titles are important for understanding how administrative authority was arranged from the court to the provinces. Titles associated with local government and frontier administration reveal graded levels of control, while scribal and advisory offices demonstrate the importance of written communication, chancery practice, and courtly procedure in the functioning of the state. The discussion of *dabîr* and related offices is especially significant, since the development of the scribal class reflects both the bureaucratic needs of the Sasanian state and its continuity with earlier Iranian administrative traditions.

The second section examines military titles and the organization of the army. Offices such as *ērān spāhbed*, *marzabān*, *bādjusbān*, *artēštārān sālār*, *puštīgān-sālār*, *pāyγān-sālār*, and *hazārbed* are analysed in relation to frontier defence, royal security, provincial command, and the broader hierarchy of military service. The evidence indicates that the Sasanian army was not a temporary force, but a differentiated institution with clearly defined ranks and responsibilities. The prominence of titles connected with frontier zones also underscores the importance of border administration in the political life of the empire. In some cases, the association of military office with notable families suggests a close connection between the army and elite social groups, especially in strategically sensitive regions.

The third section is devoted to religious authority and the titles of the Zoroastrian clergy. It discusses offices such as *mōbedān mōbed*, *hērbed*, *āzarbāz*, *ātaš-āmār dibīr*, *dāstwār*, *dāstwār-i hamšahr*, *šahrdādwār*, and *sibāh dastvār*. These titles show that the Zoroastrian religious establishment possessed a structured hierarchy and that its members exercised responsibilities extending beyond ritual activity alone. The evidence indicates that members of the clergy also had roles in legal adjudication, temple administration, supervision of worship, and the maintenance of social order. Religious titlature therefore provides important insight into the institutional place of the clergy within the Sasanian state and illustrates the close connection between religious and administrative authority.

The fourth section turns to fiscal titles and the organization of revenue collection and financial control. Titles such as *wāstaryūšbed*, *āmārgarān*, and *ērān āmārgar* are examined with reference to taxation, auditing, registration, and treasury administration. In a predominantly agrarian society, such offices formed an essential part of the state apparatus. Fiscal titlature makes it possible to trace the differentiation of financial responsibilities and the extent to which economic matters were handled within a structured bureaucratic framework. The discussion of these offices shows that Sasanian titlature is relevant not only to political or military history, but also to the study of the empire's economic administration.

Taken together, the material examined here indicates that Sasanian titles did not merely identify office-holders or designate isolated functions. They also reveal the hierarchical ordering of the state, the distribution of authority across different branches of administration, and the institutional place of elite, military, religious, and fiscal groups within the empire. In conclusion, the article argues that the titlature of Sasanian Iran offers a useful framework for understanding both the functioning of the state and the visibility of social hierarchy.